

УДК 594

Гураль Р.І., Гураль-Сверлова Н.В.

ІСТОРІЯ КОМПЛЕКТУВАННЯ ТА НАУКОВОГО ОПРАЦЮВАННЯ МАТЕРІАЛІВ МАЛАКОЛОГІЧНОГО ФОНДУ ДЕРЖАВНОГО ПРИРОДОЗНАВЧОГО МУЗЕЮ НАН УКРАЇНИ

Описано основні етапи формування малакологічної (конхологічної) колекції музею – від XIX століття до сьогодення. Підкреслено її зв'язок з науковими дослідженнями та просвітницькою роботою. Коротко охарактеризовано сучасний стан колекції, наявність у ній типових матеріалів, сформульовано головну мету її подальшого комплектування.

Ключові слова: фондові колекції, молюски, Львів, Україна.

Малакологічний фонд Державного природознавчого музею НАН України (надалі в тексті – ДПМ) на сьогодні є однією з найбільших, найвідоміших і найстаріших конхологічних колекцій на території України. Історія його формування розпочалася задовго до утворення самого музею. У найпершому музейному путівнику [16] засновник музею граф Володимир Дідушицький згадує, як у дитинстві він під керівництвом своєї матері Пауліни збирав колекції рослин, комах і молюсків у околицях Львова. Сама графиня володіла багатою колекцією морських молюсків, коралів, морських їжаків та інших мешканців океану, яка згодом була виставлена в музеї. Більш того, для цієї колекції був зроблений виняток, адже вона була представлена екзотами, а решта музейних експонатів демонстрували природу Галичини.

На жаль, у старих музейних зборах не завжди вказані прізвища колекторів та дати, тому зараз неможливо точно з'ясувати, які саме матеріали були зібрані юним Дідушицьким та його матір'ю, а які могли потрапити до малакологічної колекції музею пізніше. Варто відмітити, що у Львові та околицях у другій половині XIX – на початку XX ст. конхологічні матеріали збирали різні дослідники, передусім – Йозеф Бонковський (див. нижче). Так само неможливо з'ясувати, черепашки яких екзотичних морських молюсків потрапили до музею з колекції Пауліни Дідушицької. Серед екзотичних молюсків, зібраних у сучасному малакологічному фонді [3], можна чітко виділити лише матеріали, передані в 1940 р. з музею Наукового товариства імені Шевченка (надалі в тексті – НТШ), що вказано на старих етикетках, і новіші надходження (переважно початку XXI ст.).

Йозеф Бонковський – ключова постать у формуванні малакологічної колекції музею

Вже до 1880 р. у музеї було зібрано 1251 екз., що належали до 88 видів молюсків [10]. Проте датою, яка стала вирішальною для формування малакологічної колекції, з повним правом можна вважати 1885 р., коли музей придбав збори відомого галицького дослідника м'якунів Йозефа Бонковського, а сам Бонковський приступив до опрацювання нагромаджених у музеї малакологічних матеріалів. Результатом цієї роботи став перший каталог малакологічної колекції музею [15], підготований Й. Бонковським, а після його смерті завершений та впорядкований Мар'яном Алоїзом

Ломницьким. Згаданий каталог містить не лише систематичний перелік музейних зразків, але й описи та зображення видів, цінні відомості щодо їх розповсюдження на території Галичини, дані щодо внутрішньовидової мінливості та екології наземних і прісноводних молюсків. Таким чином, каталог Й. Бонковського [15] став суттєвим додатком до його попередньої узагальнюючої праці щодо наземної та прісноводної малакофауни Галичини [14]. На жаль, це видання побачило світ лише через декілька років після смерті дослідника.

У передмові до каталогу [15] описано короткий, але плідний життєвий шлях Й. Бонковського. Він народився 24 грудня 1848 р. у с. Залісся біля Янова (тепер – смт Івано-Франкове Яворівського р-ну Львівської обл.) у родині незаможного міщанина, навчався спочатку в Янові, потім у львівській гімназії. Після складання іспиту на атестат зрілості в 1871 р. Й. Бонковський записався слухачем філософського відділення Львівського університету. Проте брак коштів змусив його працювати в 1872-1877 рр. домашнім вчителем. У вільні хвилини Й. Бонковський продовжував поглиблювати свою освіту, з ентузіазмом займався фауністичними та флористичними дослідженнями.

У 1878 р., після здачі вчительського іспиту, Й. Бонковський обійняв посаду заступника вчителя у вчительській семінарії у Жешуві, де викладав переважно природознавство. У 1879 р. він був переведений до Львова, де займав скромну посаду вчителя при одній з народних міських шкіл, аби тільки бути ближче до осередку науки, природничих колекцій і бібліотек, що полегшувало подальшу роботу в обраному ним напрямі регіонального природознавства. На цій посаді Й. Бонковський залишався до 1882 р., коли, з огляду на ефективну роботу, його призначили до міської вчительської семінарії у Львові, але лише в 1886 р. перевели на посаду дійсного вчителя. Однак невиліковна хвороба невдовзі прикувала Й. Бонковського до ліжка. Життя дослідника обірвалося 26 липня 1887 р., у неповних 39 років.

Поруч з виконанням своїх службових обов'язків, Й. Бонковський присвячував увесь свій вільний час науковій роботі. Головним чином він займався дослідженням малакофауни, чим привернув до себе увагу Фізіографічної комісії Краківської Академії наук, яка з 1878 р. доручала йому майже щорічний збір матеріалів у різних куточках Галичини. У 1875 р. Й. Бонковський перебував у Стшижуві (Польща), де займався переважно збором молюсків і тамтешньої флори. У 1877 р. він відвідав околиці Кам'янки-Бузької (біля с. Руда), де також активно займався збором наземних і прісноводних молюсків. У 1878 р. за дорученням Фізіографічної комісії Й. Бонковський досліджував околиці Львова, Бібрки та Перемишлян; у 1879 р. – територію від Галича вздовж Дністра, Збруча і Серету до Теребовлі та Тернополя; у 1880 р. відвідав повторно частину Поділля між Серетом і Збручем. У 1881 р. він досліджував, так само за дорученням Фізіографічної комісії, околиці Коломиї, Верховини та Черногору; а в 1882 р. – околиці Журавна, Миколаєва та Дрогобича. У 1882 р., під час шкільних канікул, дослідник відвідав також Закопане в Татрах. Під час згаданих поїздок й були зібрані матеріали, які пізніше сформували основу старої малакологічної колекції ДПМ. Результати наукового опрацювання цих зборів були викладені в низці статей, хронологічний перелік яких наведений в останньому каталозі малакологічного фонду музею [7], а також дозволили описати тогочасний видовий склад та особливості екології наземних і прісноводних молюсків на території сучасних

Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей України, а також на прилеглих територіях на південному сході сучасної Польщі [14].

Поповнення малакологічного фонду в першій половині – середині ХХ ст.

Після смерті Й. Бонковського малакологічна колекція музею поповнювалася іншими дослідниками. Досить значна кількість конхологічних матеріалів була зібрана Адольфом Січем на початку ХХ ст. Проте місця його зборів практично дублюють колекцію Й. Бонковського: околиці Львова, кілька пунктів у межах Івано-Франківської області [19], Татри в Польщі. Особливу історичну та наукову цінність мають збори Юрія Полянського з Волинського Полісся, які лягли в основу його публікації [11], а в 1940 р. були передані до музею разом з іншими конхологічними матеріалами з НТШ.

У ДПМ зберігається також незначна частина зборів відомого західноукраїнського малаколога і паразитолога Всеволода Ілліча Здуна, більша частина з яких знаходиться зараз у Зоологічному музеї Львівського національного університету імені І. Франка [13]. У малакологічному фонді ДПМ залишилися майже виключно черепашки наземних молюсків з родини Clausiliidae, зібрані цим дослідником на території Закарпатської області [9]. Незважаючи на відносну невелику кількість цих матеріалів, їх наявність у музейній колекції дозволила перевірити первинні визначення, а також відкоригувати деякі з них (що стосується передусім представників роду *Vestia*) і спростувати вказівку В.І. Здуна на присутність у Закарпатській області *Cochlodina commutata* (Rossmässler, 1836) [8].

Однак внесок жодного із згаданих вище дослідників у формування сучасної малакологічної колекції ДПМ не можна порівняти із заслугою Й. Бонковського. Тому не дивно, що малакологічна збірка музею протягом ХХ ст. стала міцно асоціюватися в науковців-малакологів з іменем саме цього вченого.

Від Галичини до України – зміна регіональної спрямованості малакологічної колекції наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Загалом процес поповнення малакологічного фонду ДПМ протягом тривалого часу носив швидше випадковий, ніж цілеспрямований характер. Це ж стосується наукового опрацювання накопичених у ньому матеріалів. Лише у 1998-2002 рр. було проведено переінвентаризацію і наукову ревізію колекції наземних молюсків основного фонду. До кінця 2005 р. подібна робота була завершена в інших підрозділах малакологічного фонду (червоногі водні, двостулкові молюски). Результатом цієї роботи стало опублікування каталогу наземних молюсків [12] і повного каталогу малакологічного фонду ДПМ [7]. Одночасно було визначено головну мету подальшого комплектування малакологічного фонду. Вона сформульована як якомога повніше відображення систематичного різноманіття наземної, прісноводної та морської малакофауни України, з урахуванням різних форм внутрішньовидової конхологічної мінливості: внутрішньо- і міжпопуляційної, географічної, вікової тощо [7].

Починаючи з 1998 р., колекції червононогих наземних, червононогих водних і двостулкових молюсків почали активно поповнюватися новими зборами з різних регіонів України. Особливо великі обсяги матеріалів надійшли зі степового та гірського Криму, Донецької височини та прилеглих до неї територій на південному сході України. Це було пов'язано передусім з багаторічними дослідженнями наземної малакофауни степової зони України [4], які проводилися в лабораторії малакології

ДПМ завдяки співпраці з науковцями з інших регіонів України. Починаючи з 2005 р., значну кількість малакологічних матеріалів передав до музею викладач кафедри зоології Донецького національного університету Володимир Вікторович Мартинов. Ці матеріали були зібрані ним особисто, а також іншими співробітниками та студентами ДНУ. Унаслідок їх опрацювання було описано декілька нових для науки таксонів наземних молюсків (детальніше див. нижче), а також виявлено низку видів, раніше не відомих для території України.

Сергій Сергійович Крамаренко (Миколаївський державний аграрний університет) у 2004 р. передав до музею частину своєї колекції черепашок наземних молюсків з роду *Brephulopsis*, зібраної та опрацьованої під час підготовки кандидатської дисертації та подальшої наукової роботи. Передані матеріали демонструють значну внутрішньовидову конхологічну мінливість *Brephulopsis cylindrica* (Menke, 1828) і *B. bidens* (Крупнікі, 1833), а також мінливість конхологічних ознак у зоні гібридизації цих видів. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. малакологічний фонд ДПМ збагатився також деякими іншими зборами цього дослідника.

У 2006 р. до музею поступили досить великі колекції черепашок наземних молюсків з Черкаської та Полтавської областей від Ігоря Олександровича Балашова (на той час студента Київського національного університету, надалі – аспіранта і співробітника Інституту зоології ім. І.І. Шмальгаузена). У подальшому цей малаколог неодноразово передавав до ДПМ цінні конхологічні матеріали. Саме завдяки йому у колекції музею з'явилися такі види, як *Truncatellina claustralis* (Gredler, 1856), *Pupilla pratensis* (Clessin, 1871), *Vertigo moulinsiana* (Dupuy, 1849), *Oxychilus kobelti* (Lindholm, 1910).

У 2017 р. малакологічний фонд поповнився численними зборами наземних і прісноводних молюсків Запорізької області [5], зібраними та переданими Віктором Анатолійовичем Буселом (Національний природний парк "Великий Луг"). Матеріали із Закарпатської області неодноразово передавав до музею Василь Миколайович Глеба (Українське товариство охорони птахів), а з Хмельницької області – Геннадій Олександрович Романов. Конхологічні матеріали на заході та в інших регіонах України наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. активно збирали також співробітники лабораторії малакології, інші працівники ДПМ, їх безоплатно передавали музею науковці з інших установ, студенти, шкільні вчителі, малакологи-аматори.

Завдяки цьому регіональна спрямованість малакологічного фонду ДПМ протягом останніх десятиріч суттєво змінилася. Тепер зібрані у ньому конхологічні матеріали добре репрезентують наземну і прісноводну малакофауну не лише заходу України та прилеглих районів сучасної Польщі, як це було до середини ХХ ст., але й інших регіонів України, що особливо помітно в колекції наземних молюсків [7].

Сучасний склад малакологічного фонду ДПМ НАН України

Станом на кінець 2018 р. в основній частині малакологічного фонду музею знаходилося 6821 одиниць зберігання, представлених окремими черепашками або стулками (рідко), а частіше – вибірками наземних, прісноводних і морських молюсків, зібраних переважно в різних регіонах України. Найбільшою є колекція наземних молюсків (підрозділ "Наземні черевоногі", 4423 од. зб.). У підрозділах "Червоногі водні" та "Двостулкові" на кінець 2018 р. зберігалось, відповідно, 1565 і 833 од. зб., а у науково-допоміжному фонді – загалом 1731 од. зб. Серед матеріалів науково-

допоміжного фонду особливе місце займають великі екзотичні види молюсків (морських і наземних), з огляду на їх особливу привабливість для неспеціалістів і, отже, на їх потенційне експозиційне використання [3].

У малакологічному фонді ДПМ зберігаються типові серії (голотипи та паратипи) наступних таксонів наземних молюсків, описаних працівниками лабораторії малакології музею: *Brephulopsis konovalovae* Gural-Sverlova et Gural, 2010, *Chondrula tridens martynovi* Gural-Sverlova et Gural, 2010 [6], *Harmozica zangezurica* Gural-Sverlova, Amiryan et Gural, 2017 [17], *Helicopsis luganica* Gural-Sverlova, 2010, *H. martynovi* Gural-Sverlova, 2010, *H. subfilimargo* Gural-Sverlova, 2010 [2]. Також до малакологічного фонду музею передано 3 паратипи *Oxyloma sarsii tulomica* Schikov et Nekhaev, 2016 [18].

Матеріали малакологічного фонду були використані при підготовці низки монографій, зокрема, з серій "Фауна України" та "Фауна СРСР", визначників, дисертацій і наукових статей, складена нами бібліографія яких нараховує понад сотню джерел [7].

Малакологічний фонд і Просвітницька інтернет-програма "Молюски"

У 2012 р. у музеї була започаткована Просвітницька інтернет-програма "Молюски" [1], головною метою якої стала не просто популяризація малакологічних знань і наукових здобутків працівників лабораторії малакології, але й віртуальне експонування матеріалів багатой малакологічної колекції ДПМ, більшість з яких не можуть бути безпосередньо виставлені в музеї, наприклад, через брак експозиційних площ або малий розмір самих експонатів. Так розпочалася поступова трансформація малакологічного фонду ДПМ з класичної наукової фондової колекції у публічну науково-освітню колекцію з віртуальним доступом. На базі ППП "Молюски" постійно відбувається розробка і апробація нових форм віртуального експонування фондових матеріалів – у форматі тематичних ілюстрованих баз даних, відеоподорожей малакологічним фондом (створений у 2016-2018 рр. розділ "МолюскоМанія") тощо.

1. Гураль Р.І., Гураль-Сверлова Н.В. Просвітницька інтернет-програма "Молюски": досвід перших 20 місяців роботи та перспективи подальшого розвитку // Наук. зап. Держ. природозн. музею. – Львів, 2014. – Вип. 30. – С. 85-96.
2. Гураль-Сверлова Н.В. Обзор наземных моллюсков рода *Helicopsis* (Hygromiidae) Донецкой возвышенности и прилегающих территорий с описанием новых видов // *Ruthenica*. – 2010. – Т. 20, № 1. – С. 13-26.
3. Гураль-Сверлова Н.В. Экзотичні молюски у фондах Державного природознавчого музею НАН України та можливості їх експозиційного використання // Наук. зап. Держ. природозн. музею. – Львів, 2015. – Вип. 31. – С. 29-38.
4. Гураль-Сверлова Н.В. Пространственное распределение наземной малакофауны степной зоны Украины // *Ruthenica*. – 2018. – Т. 28, № 4. – С. 131-138.
5. Гураль-Сверлова Н.В., Бусел В.А., Гураль Р.И. Видовой состав наземных моллюсков Запорожской области и влияние на него антропохории // *Ruthenica*. – 2018. – Т. 28, № 3. – С. 101-112.
6. Гураль-Сверлова Н.В., Гураль Р.И. Новые таксоны наземных моллюсков из родов *Chondrula* и *Brephulopsis* с территории Украины // *Ruthenica*. – 2010. – Т. 20, № 1. – С. 1-12.
7. Гураль-Сверлова Н.В., Гураль Р.И. Наукові колекції Державного природознавчого музею. Вип. 4. Малакологічний фонд. – Львів, 2012. – 253 с.

8. Гураль-Сверлова Н.В., Гураль Р.І. Визначник наземних моллюсків України. – Львів, 2012. – 216 с.
9. Здун В.И. Материалы к фауне моллюсков Карпатских полонин // Флора и фауна Карпат. Вып. 2. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 154-158.
10. Калужняцька М.З. Колекції сучасних моллюсків Науково-природознавчого музею АН УРСР. Родина ставковикових – Limnaeidae // Сучасна та минула фауна західних областей України. – К.: АН УРСР, 1963. – С. 69-75.
11. Полянський Ю. Матеріали до пізнання малякофавни західного Полісся // Зб. фізіограф. коміс. – Львів: Друкарня Наук. т-ва імені Шевченка. – 1932. – Вип. 4-5. – С. 83-100.
12. Сверлова Н.В. Наукові колекції Державного природознавчого музею. Вип. 1. Наземні моллюски. – Львів, 2004. – 200 с.
13. Шидловський І.В., Гураль Р.І., Романова Х.Й. Каталог колекції прісноводних моллюсків проф. В.І. Здуна у фондах Зоологічного музею ЛНУ ім. І. Франка. – Львів: Видавн. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – 58 с.
14. Bąkowski J. Mięczaki galicyjskie // Kosmos. – Lwów, 1884. – Т. 9. – С. 190-197, 275-283, 376-391, 477-490, 604-611, 680-697, 761-789.
15. Bąkowski J. Mięczaki (Mollusca) – Lwów: Wyd-wo Muzeum im. Dzieduszyckich, 1891. – 264 s.
16. Führer durch das gräflich Dzieduszyckische Museum in Lemberg. – Lemberg, 1896. – 234 S.
17. Gural-Sverlova N.V., Amiryana A.L., Gural R.I. A new species of land molluscs from Southern Armenia *Harmozica zangezurica* sp. nov. (Pulmonata, Hygromiidae), with a key to Caucasian species *Harmozica* Lindholm, 1927 // Biolog. Journal of Armenia. – 2017. – Vol. 1, N 69. – P. 107-112.
18. Schikov E.V., Nekhaev I.O. *Oxyloma sarsii tulomica* subsp. nov. (Gastropoda: Pulmonata: Succineidae) from the Kola Peninsula // Ruthenica. – 2016. – Т. 26, № 1. – С. 25-34.
19. Sitsch A. Interesujące zbiorowisko mięczaków koło Tatarowa (wschodniomałopolskie Karpaty) // Spraw. Kom. Fizyograf. – Kraków, 1925. – Т. 58. – С. 1-26.

Державний природознавчий музей НАН України, Львів
 e-mail: gural@smnh.org, sverlova@pip-mollusca.org

Gural R.I., Gural-Sverlova N.V.

The history of the formation and scientific processing of the malakological collection of the State Museum of Natural History of the National Academy of Sciences of Ukraine

The main stages of the formation of the malakological (conchological) collection of the museum from the 19th century to the present are described. Emphasized its connection with the scientific researches and educational work. A brief description of the current state of the collection, the presence of the typical material and the main goal of its further manning is formulated.

Key words: museum collections, molluscs, Lviv, Ukraine.